

Irena Matus

Uniwersytet w Białymstoku

JĘZYK NABOŻEŃSTW, KLERU I WYZNAWCÓW
OBRZĄDKU WSCHODNIEGO NA TERENIE BIAŁOSTOCZYZNY
W XVIII I XIX WIEKU

Prawosławie przyniosło na omawiany teren język św. św. Cyryla i Metodego (język nabożeństw). Językiem urzędowym Cerkwi, tak jak potem kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego, był ruski. Sytuacja zmieniła się po unii lubelskiej 1569 roku, kiedy Podlasie (w tym znaczna część Białostoczyzny) wcielone zostało do Korony. Kulturę ruską stopniowo zaczęła zamieniać kultura polska. Szlachta ruska w Wielkim Księstwie Litewskim poddała się polonizacji jako pierwsza. W XVII wieku sprawą prestiżową było posługiwanie się językiem polskim i łaciną. Stąd szlachta Białorusi i Litwy przeprowadziła na sejmie 1696 roku projekt zamiany ruskiego języka urzędowego na język polski¹. Cyrylicę zastąpiono alfabetem łacińskim, ruszczyzna straciła ostatecznie status języka urzędowego. Posunięcie to dotyczyło w konsekwencji wszystkich stanów społecznych. Od XVIII wieku w Wielkim Księstwie Litewskim nastąpił regres kultury ruskiej, miejsce,

¹ H. Sahanowicz, *Historia Białorusi od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, przeł. H. Łaskiewicz, Lublin 2002, s. 289–290.

której zajmowała kultura polska². Postępowała „polonizacja całej wschodniej Słowiańszczyzny”³.

Po unii brzeskiej przez dłuższy czas kler posługiwał się językiem ruskim, językiem nabożeństw pozostawał cerkiewnosłowiański. Korzystano z ksiąg liturgicznych sprowadzanych z Moskwy, jakie dostosowywano pod względem dogmatycznym. Dopiero metropolita Cyprian Żochowski założył w Wilnie drukarnię, która wydawała *szluzebniki*, zbiory kazań i literaturę religijną⁴. Do 1720 roku w Cerkwi unickiej obowiązywał mszał „oczyszczony z błędów dyzunickich” przez metropolitę Cypriana, wydany w 1695 roku⁵.

Po spolonizowaniu się szlachty, proces ten objął księży i chłopów – unitów, którzy stanowili ponad 90% wiernych (stąd mówiono, że to wiara chłopów i popów). Sprowadzenie wyznania unickiego do rangi religii chłopskiej powodowało, że dla kleru język polski stał się mową nobilitującą. Do polonizacji duchowieństwa przyczyniło się potoczne rozumienie podziału obu obrządków na religię „pańską” i „chamską”. Trwał także samorzutny proces polonizacji, modlono się, śpiewano i słuchano kazań w języku polsku. Na obszarze pogranicza, zwłaszcza dawnych dekanatów unickich, drohiczyńskiego, bielskiego i białostockiego, chłopci powszechnie znali język polski. Potwierdza to jedna z pierwszych prac etnograficznych, autorstwa proboszcza ze Starego Kornina – Clestyna Bre-na, z połowy XIX wieku. Opisany przez autora obrzęd weselny pokazuje, że chłopci w dawnym powiecie bielskim, obok gwary, posługiwali się także językiem polskim.

² I. Matus, *Szkolnictwo cerkiewno-parafialne w powiecie bielskim w latach 1884–1914 na tle sytuacji oświatowej w diecezji grodzieńskiej. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, Białystok 2006, s. 16–17.

³ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1791*, Lublin 1992, s. 14.

⁴ Ks. H. E. Wyczawski, *Cerkiew wschodnia na terytorium (archi)diecezji wileńskiej*, [w:] *Studia Teologiczne*, Białystok–Drohiczyn–Łomża 1987–1988, s. 256.

⁵ Ks. M. Bendza, *Przyrzeczenie dane unitom*, [w:] *Elpis Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku*, R. V (XVI), z. 7–8 (20–21), s. 281–282.

Synod zamojski pogłębił proces polonizacji unitów, jaki ustawicznie się nasilał, choć pozostawiono ryt liturgiczny wschodni, to duchownym zakazano korzystania z ksiąg „schizmatyckich”, zastępując je nowymi, uwzględniającymi dogmatyczne i obrzędowe zmiany, wprowadzone przez synod⁶, wydawnictw unickich i rzymskokatolickich oficyn. Księgi uznane za skażone schizmą nakazano spalić. Korzystano z Ewangelii w języku polskim, a nawet mszałów łacińskich. Były to druki wileńskie, lwowskie, poczajowskie i supraskie, gdzie unowocześniona przez opata Leona Kiszkę oficyna ruszyła w 1708 roku⁷. Leon Kiszka wtedy już metropolita unicki skorzystał z sytuacji zgarniając wszystkie zamówienia nowych, zlatynizowanych ksiąg do drukarni w Supraślu. Nakłady dochodziły do 10 tys. każdego tytułu. Sprzedawano je ubogim parafiom unickim po wygórowanej cenie, z czego dochód tylko w latach 1720–1728 wyniósł 628 tysięcy złotych⁸.

W języku polskim drukowano książki do nabożeństw i zbiory pieśni zwane kantyczkami, z których korzystali unicy. Popularny był wydany w Supraślu w 1799 roku zbiór *Nabożnych pieśni*, który zawierał kołеды, pieśni o Matce Bożej Żyrowickiej i teksty Jana Kochanowskiego. W 1817 roku w Wilnie wydano *Nabożne pieśni*, jakie zawierały między innymi pieśni na wszystkie święta w obrządku łacińskim według liturgicznego kalendarza rzymskokatolickiego, o których Adam Mickiewicz pisał, że żaden naród nie może pochwalić się takim zbiorciem jak polskie kantyczki⁹.

⁶ Прот. К. Зноско, *Исторический очерк церковной унии ее происхождение и характер*, Москва 1993, s. 185.

⁷ Ks. H. E. Wyczawski, *Cerkiew wschodnia na terytorium (archi)diecezji wileńskiej*, [w:] *Studia Teologiczne*, Białystok–Drohiczyn–Łomża 1987–1988, s. 256.

⁸ Metropolita Leon Kiszka część z tej sumy przeznaczył na podniesienie z ruin klasztoru supraskiego, który nie był remontowany od czasu zabrania go prawosławnym. Natomiast większość wydał na budowę w pobliżu Zamku Królewskiego, przy ulicy Miodowej w Warszawie, okazałej rezydencji metropolitów unickich z klasycystyczną kaplicą i z całym zapleczem.

⁹ С. В. Марозава, *Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гады)*, Гродна 2001, s. 142.

Wizytacje dziekańskie z 1727 roku pokazały, że wprowadzano Ewangelie w języku polskim, na przykład takową posiadała cerkiew w Pasynkach¹⁰. Wizytacje z lat 70. i 80. XVIII wieku i z początku XIX potwierdziły, że w czasie nabożeństw powszechnie korzystano z Ewangelii w języku polskim, (przeważnie Ewangelii z naukami jezuita Marcina Kurzenieckiego¹¹) i tylko w nielicznych świątyniach zachowały się Ewangelie „ruskie”. *Ewangeliczkę polską* posiadały między innymi świątynie: w Białymstoku, Fastach, Kożanach, Surażu, Jacznem, Nowym Dworze, Gródku, Szczytach, Rybołach¹² i w wielu innych cerkwiach unickich¹³. Parochowie posługiwali się mszalami po łacinie, której uczyli się w seminariach.

Polonizacji Cerkwi unickiej na tym terenie, przysłużyła się działalność oficyny supraskiej. S. Marozawa podała, że druki polskojęzyczne stanowiły 67%, łańskie 10%, cyryliczne 23%, w języku litewskim 0, 22%. Natomiast J. Łabyncew naliczył około 300 druków łańką i 120 cyrylicznych (w tym część na potrzeby staroobrzędowców)¹⁴. Ukazały się druki, co prawda nieliczne, które służyły zachowaniu języka cerkiewnosłowiańskiego, słownik cyryliczny cerkiewnosłowiańsko-polski *Лексикон* (z 1722 roku, kilkakrotnie wznawiany) adresowany do kleru unickiego oraz *Азбука і Буквар языка славенского*¹⁵.

Polonizacji na omawianym terenie sprzyjał czas rządów pruskich. Język polski był używany w duszpasterstwie i przez wiernych, w tym też języku była prowadzona kancelaria konsystorza w Supraślu¹⁶.

¹⁰ O. G. Sosna, D. Fionik, *Pasynki i okolice*, Bielsk Podlaski – Ryboły – Białystok 2001, s. 171.

¹¹ Był on autorem także przeznaczonej dla kleru unickiego – *Nauki z Ewangelii na niedzielę i święta Kościoła Greckiego w Unii z Kościołem Rzymskim zostającego*, Wilno 1752. *Wizytacje cerkwi unickich dekanatu nowodworskiego diecezji supraskiej 1804 roku*, opracowali P. Borowik i G. Ryżewski, Białystok 2009, s. 136.

¹² *Wizytacje cerkwi unickich...*, dz. cyt., s. 101–164; *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego przeze mnie księdza Bazylego Gutturskiego dziekana podlaskiego, plebana golniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona*, oprac. J. Maroszek, W. Wilczewski, Białystok 1996, s. 23–156.

¹³ *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego...*, dz. cyt., s. 23–15.

¹⁴ C. B. Марозава, *Уніяцкая царква...*, dz. cyt., s. 108–109.

¹⁵ C. B. Марозава, *Уніяцкая царква...*, dz. cyt., s. 110–111.

¹⁶ Ks. Bolesław Kumor, *Kościół unicki w zaborze pruskim. Diecezja w Supraślu (1795–1807)*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. II: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, s. 175.

Po 1807 roku polonizacja nasiliła się jeszcze bardziej za sprawą oświaty Wileńskiego Okręgu Szkolnego i uwarunkowań pogranicza. W wyniku czego malała wśród kleru unickiego znajomość języka cerkiewnosłowiańskiego. Antoni Sosnowski, obrońca tej mowy, świadomy słabej jego znajomości wśród kleru unickiego, zwrócił się w 1829 roku do Świętobliwego Synodu z prośbą o sfinansowanie wydania 3 tys. sztuk modlitewnika w języku cerkiewnosłowiańskim w Wilnie celem bezpłatnego rozdania w diecezji¹⁷.

W czasach Wileńskiego Okręgu Szkolnego wyłącznie w języku polskim drukowano modlitewniki i prowadzono nauczanie w szkołach wszystkich szczebli¹⁸. W języku polskim odbywała się edukacja kleru unickiego w szkołach łacińsko-polskich, w tym i w Seminarium Głównym przy Uniwersytecie w Wilnie, gdzie przyszli parochowie pobierali nauki wspólnie z alumnami łacińskimi. Wyjątkiem była szkoła *cerkownikow*¹⁹ w Kleszczelach, jaką założył i nadzorował Antoni Sosnowski. W jego parochii²⁰ działały także wiejskie szkółki dla dzieci chłopskich, w których²¹, uczoneo języka cerkiewnosłowiańskiego, rosyjskiego i polskiego. Placówki te nazywał „ruskimi”²².

Od połowy XVIII wieku w świątyniach unickich w języku polskim powszechnie odprawiano nabożeństwa, śpiewano godzinki i inne modlitwy,

¹⁷ С. В. Марозава, *Уніяцкая царква...*, dz. cyt., s. 110–111.

¹⁸ Е. Орловский, *Судьбы православия в связи с историею латинства и унии в Гродненской губернии в XIX столетии (1794–1900)*, Гродна 1903, s. 52.

¹⁹ Szkoła w Kleszczelach mieściła się w budynku bractwa cerkiewnego. Uczyło się siedemdziesięciu chłopców i dziesięć dziewcząt. Zajęcia prowadził diak za opłatą 3 rubli i 50 kopiejek. Uczył języka cerkiewnosłowiańskiego, rosyjskiego, polskiego, arytmetyki, ogrodnictwa, a niektórych uczniów przysposabiał do śpiewu cerkiewnego. П. Бобровский, *К биографии Антония Юрьевича Сосновского*, [w:] *Литовския Епархиальныя Ведомости за 1889 г.*, nr 47, Вильно 1889, s. 408.

²⁰ *Parochia* – określenie odpowiadające łacińskiej parafii.

²¹ Antoni Sosnowski w swoim raporcie sugerował konieczności wydania bezpłatnych poradników do nauczania rolnictwa. Był problem braku książek, stąd Antoni Sosnowski pożyczał literaturę do czytania nawet niejakiemu Janowi ze Swisłoczy. П. Бобровский, *К биографии Антония Юрьевича Сосновского...*, dz. cyt., s. 408.

²² Tamże, s. 408.

często przy wtórze organów, modlono się²³, głoszone kazania, prowadzono księgi metrykalne, odnotowywano wizyty dziekańskie i spostrzeżenia powizytacyjne oraz prowadzono korespondencję z władzami cerkiewnymi i świeckimi²⁴. Język polski stał się językiem urzędowym Cerkwi unickiej²⁵. W języku tym komunikowali się duchowni unicycy pomiędzy sobą, z wiernymi i rodziną²⁶. Polszczyzna coraz częściej zastępowała napisy cyryliczne na unickich ikonach²⁷.

Język cerkiewnosłowiański był jedną z nielicznych różnic pomiędzy obu obrządkami katolickimi, mocno zniekształcony i niechętnie używany. Coraz częściej odzywały się głosy zastąpienia go łaciną, jaką posługiwali się bazylianie (w ich księgozbiorach 2/3 stanowiły publikacje w tym języku). Potwierdza to daleko posuniętą latynizację i zaświadcza o przynależności do zachodniej cywilizacji²⁸. Bazylianie w porównaniu do parochów otrzymywali dobre wykształcenie, a od drugiej połowy XVIII wieku rekrutowali się wyłącznie ze stanu szlacheckiego.

Kler unicki posługiwał się językiem polskim i łaciną, często nie znając cyrylicy. Celebując Świętą Liturgię, parochowie przeważnie korzystali z tekstów przepisywanych odręcznie łacinką o brzmieniu cerkiewnosłowiańskim, często zniekształcając tekst.

²³ LVIA Vilnius, ф. 605, оп. 1, д. 3194. Дело о священнике Дрогичинской церкви Тыминском призывавшем в свою церковь Пиярсаго Ксендза Вичевского для произнесения проповеди, к. 85–86, Рапорт Онуфрия Гоголевского от 19.09.1839 г.; *Wizytacje cerkwi unickich...*, dz. cyt., s. 101–164; *Księga wizyty dziekańskiej...*, dz. cyt., s. 23–156.

²⁴ H. Dylągowa, *Dzieje Unii brzeskiej (1596–1918)*, Warszawa–Olsztyn 1996, s. 49.

²⁵ J. Maroszek, *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia 1596–1996*, Białystok 1996, s. 15; *Записки Иосифа Митрополита Литовскаго изданья Императорскою Академією Наукъ по завещанию автора*, т. 3, Санкт Петербург 1883, s. 33–34, 37.

²⁶ O. Łatyszczek, *Białoruskie Oświecenie*, [w:] *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, nr 2, s. 36–37.

²⁷ Ks. M. Janocha, *Niektóre aspekty ikonografii unickiej na terenie Rzeczypospolitej*, [w:] *Śladami unii brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, *Acta Collegia Suprasliensis*, t. 10, Lublin–Supraśl 2010, s. 560.

²⁸ С. В. Марозава, *Уніяцкая царква...*, dz. cyt., s. 117–118.

Władze rosyjskie w pierwszej ćwierci XIX wieku nie miały jeszcze wypracowanej polityki kulturalnej wobec ziem zachodnich. Unię postrzegano jako gałąź rzymskiego katolicyzmu, a obszar unickiej diecezji litewskiej jako ziemie rdzennie polskie. Do polonizacji przyczyniła się działalność Rosyjskiego Towarzystwa Biblijnego, popularyzująca Pismo Święte w Rosji w różnych językach, w tym i w języku polskim²⁹. W 1817 roku Towarzystwo Biblijne zwróciło się z prośbą do biskupa Leona Jaworowskiego, aby na obszarze obwodu białostockiego czytano Pismo Święte w języku polskim. Unickie duchowieństwo wręcz prześladowano za czytanie Biblii w języku cerkiewnosłowiańskim. W 1828 roku ukazała się w Grodnie jedna z ostatnich publikacji bazylianów *Złoty ołtarzyk*. Miała ona na celu oddziaływanie na unitów, stąd akceptowała jedność obu obrządków, a podkreślała odrębność rosyjskiego prawosławia.

Słaba znajomość wśród kleru unickiego języka cerkiewnosłowiańskiego, a jeszcze gorsza rosyjskiego, okazała się jedną z głównych przeszkód prowadzonych w drugiej połowie lat 30. XIX wieku przekształceń w Cerkwi unickiej, które prowadziły do restytucji prawosławia.

Pierwsze rozporządzenie w sprawie posługiwania się językiem rosyjskim i cyrylicą władze wydały w 1815 roku, zobligowało ono wyższą hierarchię unicką (metropolitę, biskupów i asesorów) do znajomości języka rosyjskiego³⁰. Od 1821 roku dotyczyło to także kandydatów na asesorów i członków konsystorza³¹.

Kolejnym posunięciem była reforma szkół duchownych, rozgraniczenie szkół unickich i rzymskokatolickich. W 1828 roku wprowadzono zakaz drukowania, bez zezwolenia Greckounickiego Kolegium Duchownego w Petersburgu, unickich *ślužebników*. Alumnom unickim zabroniono nauki w Seminarium Głównym przy Uniwersytecie w Wilnie³².

²⁹ E. Орловский, *Судьбы православия...*, dz. cyt., s. 51.

³⁰ А. Філатава, *Хрысціянскія канфесіі пасля далучэння Беларусі да Расійскай Імперіі (1772–1860)*, [w:] *Канфесіі на Беларусі (канец XVIII–XX ст.)*, Мінск 1998, s. 9.

³¹ П. Бобровский, *Антоний Юрьевич Сосновский...*, *ЛЕВ* за 1889 г., nr 45, s. 392.

³² E. Орловский, *Судьбы православия...*, dz. cyt., s. 58, 71.

Greckounickie Kolegium Duchowne w połowie 1830 roku poleciło klerowi unickiemu w diecezji litewskiej, aby głoszone kazania i prowadzono katechezę wyłącznie w miejscowym dialekcie³³. Eliminowanie języka polskiego i łaciny, głównie w kontaktach kleru unickiego z wiernymi, miało uczynić głoszone słowo bardziej zrozumiałym³⁴.

Polskojęzyczny kler unicki nie najlepiej radził sobie z językiem rosyjskim, zarówno w czytaniu jak i w piśmie, czego zaczęły wymagać władze cerkiewne.

W 1833 roku biskup litewski Józef Siemaszko polecił konsystorzowi, aby dokumentacja była prowadzona w języku rosyjskim³⁵, dotyczyło to korespondencji z władzą, kolegium, dziekanami, proboszczami i władzami świeckimi³⁶.

Ważnym posunięciem w procesie restytucji prawosławia była wymiana mszałów. Zgodnie z ukazem Greckounickiego Kolegium Duchownego z 7 lutego 1834 roku wprowadzano mszały synodalne druku moskiewskiego w miejsce dotychczasowych unickich różnych oficyn. Nie eliminowało to z nabożeństw modlenia się w intencji papieża i pomijania w Kredo wiary „i od Syna”, to jednak część kleru unickiego sprzeciwiła się. Rozporządzenie to wywołało największy opór, co wynikało z rozpowszechnia pogłoski, że jest to już równoznaczne z konwersją. Reagowali pojedynczy duchowni, jak na omawianym terenie Piotr Maliszewski, ale występowało także solidarną grupą (60 duchownych w guberni mińskiej), gdzie aktywne działania podjęła szlachta polska, proponując wsparcie finansowe w wydaniu mszałów unickich, w miejsce tych zakazanych, które zabrano. Protest ustał dopiero po wyjaśnieniu, że jest to zgodnie z postanowieniem

³³ А. Філатава, *Хрысціянскія канфесіі...*, dz. cyt., s. 13.

³⁴ С. Токць, *Барадзьба вернікаў-уніятаў Гродзенскай губерні супраць скасавання уніі (30-ыя гг. XIX ст.)*, [w:] *Брэскай царкоўнай уніі – 400 Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*, рэд. А. А. Акінчыц, Брэст 1997, s. 58.

³⁵ Філатава А. И., И. Сямашка: „каб памяць мая засталася”, «Культура» 1994, нр 13, s. 4.

³⁶ *Записки Иосифа Митополита Литовского изданныя Императорскою Академією Наукъ по завещанию автора*, т. 3, СПб., 1883, s. 18.

unii z 1596 roku³⁷. W 1834 roku duchowieństwo zobowiązano do zakupu *służebników* i ksiązek do odprawiania *molebnych śpiewów (molebników)*, druku synodalnego³⁸.

Od jesieni 1834 roku przysyłano do konsystorza w Żyrowicach, zakupione w drukarni moskiewskiej lub petersburskiej książki do nabożeństw, w pierwszej kolejności mszały i *molebniki* (zbiory pieśni *molebnych*), a następnie wszystkie pozostałe (od 1835 roku – Ewangelie, *Apostoły*³⁹, *Trebniki* i inne). Bogatszym parafiom sprzedawano po cenie zakupu, jednak większości przekazano nieodpłatnie⁴⁰. Dodatkowo Świętobliwy Synod przekazał nieodpłatnie 1500 *służebników* i książeczek śpiewów *molebnych*. Książki z konsystorza odbierali dziekani i przekazywali duchownym⁴¹.

W 1835 roku duchownych zobowiązano do deklarowania pisemnej zgody na korzystanie ze *służebnika*⁴². Zainteresowanie zakupem nie było duże, głównie ze względu na cenę, ale nie tylko⁴³.

Najdłużej przeciągało się wyposażenie cerkwi prawosławnych w pełne komplety ksiązek do nabożeństw. Długo po 1839 roku pozostawały jeszcze unickie. Duchowni często korzystali z nowych *służebników* tylko w obecności dziekana, podobna sytuacja dotyczyła *znamienników* do *prosfor*. Opór wynikał głównie z tego, że starsze pokolenie kleru, słabo znało język cerkiewnosłowiański i rosyjski.

Na początku 1836 roku na duchowieństwo unickie nałożono obowiązek prowadzenia ksiąg metrykalnych w języku urzędowym – rosyjskim,

³⁷ Г. Я Киприанович, *Высокопреосвященный Иосиф Семацко митрополит литовский и виленский Очерк его жизни и деятельности по воссоединению западнорусских униатов с православною церковшо в 1839 г.*, Вильна 1894, s. 37–38.

³⁸ Tamże, s. 87.

³⁹ Tamże, s. 162–163.

⁴⁰ *Записки Иосифа Митрополита Литовскаго...*, т. 3, s. 110–111.

⁴¹ Tamże, s. 179.

⁴² Tamże, s. 179.

⁴³ LVIA Vilnius, ф. 605, оп. 1, д. 238. Дело о дарохранительницах, к. 319. Рапортъ Бельскаго благочиннаго протоиерея Адама Костыцевича в Литовскую Греко-Унитскую Духовную Консисторию от 28.02.1837 г.

w miejsce polskiego⁴⁴. W październiku 1836 roku dokonywano wpisów w języku rosyjskim, ale wielu duchownych sobie z tym nie radziło. W tej sytuacji władze diecezjalne zobligowały duchowieństwo do opanowania możliwie szybko prawidłowego dokonywania wpisów metrykalnych. Konsystorz rozesał w tym celu wzory prawidłowych wpisów. Tym duchownym, którym i to nie wystarczało, zalecono odnotowywać dane na brudno. Raz w tygodniu mieli się oni udawać do wyznaczonego przez dziekana duchownego z notatkami i księgą metrykalną, aby ten naniósł prawidłowo wpisy⁴⁵.

Nie wszyscy duchowni byli w stanie nauczyć się pisać po rosyjsku, a tym bardziej posługiwać się nim biegle w mowie. Zwrócił na to uwagę w 1837 roku dziekan bielski Adam Kostycewicz⁴⁶, który prosił konsystorz o przysłanie zbioru drukowanych kazań na poszczególne niedziele i święta, zatwierdzonych przez Świątobliwy Synod, a wydanych w 1779 roku w Moskwie⁴⁷.

W 1839 roku okazało się, że nadal modlono się i komunikowano po polsku i nie praktykowano gwary, w tej sytuacji konsystorz wydał kolejne postanowienie, polecające dziekanom zobowiązanie księży, aby tam gdzie modlono się po polsku, czynili to w dialekcie⁴⁸, ale i to nie było skuteczne.

⁴⁴ Е. Орловский, *Судьбы православия...*, dz. cyt., s. 96.

⁴⁵ *Записки Иосифа Митрополита Литовскаго...*, dz. cyt., t. 3, s. 307–308.

⁴⁶ Raport dotyczył sprawy duchownego z Drohiczyzna Jakuba Tymińskiego, który zaprosił na nabożeństwo w dniu Matki Bożej Opiekuńczej księdza pijara, który wygłosił po polskim kazanie i zbierał przed ikoną tzw. zdrowaśki. Adam Kostycewicz tłumaczył się w związku ze złamaniem zakazu zapraszania księży rzymskokatolickich na nabożeństwa unickie. LVIA Vilnius, ф. 605, оп. 1, д. 3194. Дело о священнике Дрогичинской церкви Тыминском призывавшем в свою церковь Пиярсаго Ксендза Вичевского для произнесения проповеди, к. 4. Правитель Белостокской Области Гунаропулло Бельскому благочинному протоиерею Адаму Костыцевичу от 11.10.1837 г.

⁴⁷ LVIA Vilnius, ф. 605, оп. 1, д. 3194; Дело о священнике Дрогичинской церкви Тыминском призывавшем в свою церковь Пиярсаго Ксендза Вичевского для произнесения проповеди, к. 6. Рапортъ Бельского благочиннаго протоиерея Адама Костыцевича в Литовскую Греко-Унитскую Духовную Консисторию от 21.10.1837 г.

⁴⁸ LVIA Vilnius, ф. 605, оп. 1, д. 3194. Дело о священнике Дрогичинской церкви Тыминском призывавшем в свою церковь Пиярсаго Ксендза Вичевского

Język polski najdłużej w korespondencji urzędowej zachowywali bazylianie i bazylianki, kler parafialny przestawił się szybciej na język rosyjski, ale nie wszyscy księża. Jak wynika z dokumentacji parafii w Rybołach, niektóre akta parafialne pisane były po polsku do 1858 roku⁴⁹. Podobnie w klasztorze w Supraślu. Za czasów archimandryty Nikodema Marcinowskiego do 1842 roku dokumentacja wewnętrzna była prowadzona wyłącznie w języku polskim⁵⁰. Polszczyzna jeszcze dłużej zachowywała się w pieśniach i modlitwach, przykładowo w 1867 roku w cerkwi w Kleszczelach w po polsku śpiewano psalmy i pieśni nabożne⁵¹.

Władze cerkiewne po kasacji unii nadal preferowały miejscowy dialekt. W 1840 roku Świątobliwy Synod ponownie polecił, aby duchowni w zachodnich guberniach, (wymieniono także obwód białostocki) głosili kazania i prowadzili katechezę w miejscowym dialekcie⁵². Były kler unicki, posługujący się dotychczas językiem polskim, słabo radził sobie z gwarą⁵³, traktując ją z pogardą.

Język rosyjski stawał się stopniowo językiem urzędowym Cerkwi prawosławnej, nabożeństwa odprawiano w języku cerkiewnosłowiańskim. Powstanie szkół ludowych w 1864 roku, a następnie cerkiewno-parafialnych w latach 80. XIX wieku (program, których obejmował język rosyjski, język cerkiewnosłowiański, śpiew cerkiewny, katechezę) wyraźnie przyczyniło się do utrwalenia wśród wiernych znajomości obu

для произнесения проповеди, к. 26. Заседание Литовской Греко-Унитской Духовной Консистории от 22.06. 1839 г. LVIA Vilnius, ф. 605, оп. 1, д. 3194. Дело о священнике Дрогичинской церкви Тыминском призывавшем в свою церковь Пиярсаго Ксендза Вичевсаго для произнесения проповеди, к. 85. Рапортъ Онуфрия Гоголевсаго от 19.09.1839 г.

⁴⁹ O. G. Sosna, D. Fionik, *Parafia Ryboły, Bielsk Podlaski – Ryboły – Białystok* 1999, s. 36.

⁵⁰ Далматов Н., *Супрасльскій Благовещенскій Монастыр. Истроическо-статистическое описание*, сост. Архим. Николай (Далматов), С. Петербург 1892, s. 382–393.

⁵¹ С. Токць, *Барадзьба вернікаў-уніятаў...*, dz. cyt., s. 58.

⁵² *Записки Юсифа Митрополита Литовскаго...*, dz. cyt., т. 3, s. 495–496.

⁵³ В. Грыгор’ева, У. Навіцкі, А. Філатава, *Уніяцтва на Беларусі пасля Полацкага сабора 1839 г. і да нашых дзён*, «Беларускі гістарычны часопіс» 1996, нр 2, s. 46–47.

języków. Sytuację tę przerwał wybuch I wojny światowej. *Bieżeńcy* wracali w realia II Rzeczypospolitej, gdzie traktowani byli jak analfabeci. Sytuacja polityczna wymagała powrotu do języka polskiego jako urzędowego Autokefalicznej Cerkwi w Polsce. Język cerkiewnosłowiański pozostał językiem nabożeństw. W drugiej połowie ubiegłego stulecia język rosyjski był językiem kazań i kontaktu księży z wiernymi. Część duchownych w wiejskich parafiach posługiwała się miejscową gwarą. Proces nasilonej polonizacji rozpoczął się kilkanaście lat temu i postępuje błyskawicznie, zwłaszcza w miastach, dotyczy to nabożeństw, kazań, kontaktów z wiernymi. Większość parafii wiejskich pozostaje konserwatywna w tej kwestii. Język św. św. Cyryla i Metodego z nabożeństw coraz częściej wypiera polski. Wszystko wskazuje na to, że w bliskiej perspektywie nastąpi całkowita polonizacja Cerkwi prawosławnej w Polsce.

Na przestrzeni stuleci język nabożeństw wyznawców obrządku wschodniego (prawosławnych, unitów, unitów powracających na łono Cerkwi prawosławnej i prawosławnych) zmieniał się w zależności od sytuacji politycznej i proces taki obserwujemy do dziś.

The language of services, clergy and followers of the Eastern rite of the Białystok region in the 18th and 19th centuries

SUMMARY

Orthodoxy brought Old Church Slavonic language as a language of service. The official language of the Orthodox Church was Ruthenian. Since the Union of Lublin, Ruthenian culture had been changed by Polish culture. After the polonization of the nobility, the process involved the priests and partly the peasants – the Uniates. In Polish language prayed and sung, the prayer books and worship songs collections were printed. The clergy took lessons, preached catechesis, and contacted the faithful and among themselves in Polish. In the process of the return of the Uniates to the Orthodox Church, the knowledge of the Old Church Slavonic and Russian language had been proved an important factor. At first, the higher church hierarchy was obliged to use these languages. Uniate and Roman Catholic schools were separated. The diocesan seminary with the

Old Church Slavonic language was opened and Russian became the language of lecture. In 1830, the Uniate clergy was ordered to preach the sermons and catechesis in the local dialect in the diocese of Lithuania. In 1833, the documentation was ordered to keep in Russian and since 1836 also the record books. After the dissolution of the union, the knowledge of the Russian language grew and the services were celebrated in the Old Church Slavonic language. The folk schools consolidated the knowledge of these languages since the 60s of the 19th century, and from the 80s of the 19th century also orthodox parish schools. Over the centuries, the language of Eastern rite worshipers had been changed depending on the political situation.

Słowa kluczowe: polonizacja, język cerkiewnosłowiański, język rosyjski.

Key words: polonization, Old Church Slavonic, Russian language.